

УДК 398.81:329.733(477)“19”

Оксана Чікало
(Львів)

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА БОРТЬБА XX СТОЛІТТЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПІСНІ-ХРОНІКИ

У статті розглянуто своєрідність відтворення дійсності в піснях-хроніках періоду ОУН-УПА, простежено зв'язок зазначеного народнопісенного пласту з фольклорною традицією, а також зв'язок між давнім матеріалом і новоутвореним. Акцентовано на ключових структурних елементах сюжетики зразків цього жанру, розкрито їхню семантику, наголошено на поетичних засобах виразності.

Ключові слова: сюжет, мотив, структурний елемент, семантика, поетичні засоби виразності, фольклорна традиція.

В статье рассмотрено своеобразие воспроизведения действительности в песнях-хрониках периода ОУН-УПА, прослежена связь указанного народнопесенного пласта с фольклорной традицией, а также связь между старым материалом и новообразованным. Сделан акцент на ключевых структурных элементах сюжетики, раскрыта их семантика, рассмотрены поэтические средства выразительности.

Ключевые слова: сюжет, мотив, структурный элемент, семантика, поэтические средства выразительности, фольклорная традиция.

The originality of reflecting the reality in the chronicle-songs of the OUN-UPA period has been examined in the article. The relationship of the mentioned folk-song stratum with folkloric tradition has been also detected, as well as there have been determined the ties between the ancient material and the recent one. In addition, the author points out the main structural elements of the plots of this genre's samples, exposes their semantics and accentuates the means of poetic expression.

Keywords: plot, motif, structural element, semantics, means of poetic expression, folkloric tradition.

Пісні-хроніки історичної тематики виникли на ґрунті давньої епічної традиції українського народу. У них відтворено події, пов'язані з трагічною загибеллю яскравих особистостей, героїчні вчинки яких закарбувалися в народній пам'яті. Цей величезний пласт пісенності активно творився і побутує сьогодні на теренах Західної України. У його контексті виникли пісні-хроніки, у сюжетичі яких відображено національно-визвольні змагання ХХ ст., зокрема періоду ОУН-УПА.

Мета публікації полягає в тому, щоб розглянути своєрідність зазначеного фольклорного матеріалу, виокремити основні структурні елементи сюжетики, розкрити їхню семантику, поетичні засоби виразності; простежити зв'язок цього народно-пісенного пласту з фольклорною традицією.

Формування досліджуваної тематичної групи безпосередньо залежало від історико-політичних реалій, у яких опинилися українці в середині ХХ ст. Зазначений масив ліро-епосу тривалий час існував у надзвичайно напружених умовах підпіл-

ля, що значною мірою відобразилося на сюжетичі цих творів. На відміну від історичних пісень-хронік давнього походження, приміром, опришківських, зразки повстанської тематики не такі розлогі. У них, як правило, змальовано картини загибелі повстанців у нерівному бою, унаслідок зради, безстрашної поведінки перед смертю. Джерельний матеріал засвідчує, що базові мотиви з документальною точністю відтворюють часові та просторові межі подій, вказують на прізвища героїв чи їхні псевдо, поширені в умовах конспірації. Таким чином, видається дискусійним твердження О. Правдюка з приводу того, що «рідко коли зустрінемо в повстанських піснях прізвища конкретних дійових осіб, докладний опис подій. У переважній більшості герої повстанських пісень – безіменні, а ситуації конкретно не визначені ні в часі, ні в просторі, хоча легко пізнаються за ніби ненароком згаданими окремими деталями, реаліями тощо» [13, с. 13].

На відміну від зразків давнішого походження, поетичним новинам повстанської

тематики не властиве віддзеркалення портретних характеристик, змалювання надзвичайних якостей та властивостей. У них доблесть, благородство, якими наділені образи повстанців, дещо трансформовані й визначаються їхньою присвятою боротьбі за волю Батьківщини. Слушним є твердження Є. Луня про те, що «у нас героїзм... випливає з історичних обставин суспільного буття української нації, її домінантної ціхи – визвольних і державотворчих поривань» [7, с. 143]. Саме в цьому полягає специфіка відображення цієї риси в піснях-хроніках періоду ОУН-УПА, що істотно відрізняє означений фольклорний матеріал від зразків інших тематичних груп.

Поетичні новини відтворюють найдраматичніші моменти визвольної боротьби, коли відважних воїнів підстерігала смертельна небезпека. Тому картини загибелі народних оборонців – необхідна складова сюжеттики. Часто вони гинуть у нерівному бою, про що свідчить відповідний мотив:

*Зробилася коло бункра страшна
стрілянина,
Так, що вни не розуміли, чи то ніч, чи
днина.
Та й зробився коло бункра кривавенький
танець,
Впав провідник «Андрій Тріска»,
провідник «Кубанець».
Затужили сова в лісі, глибока діброва,
Впали жінка «Святослава» й жінка
«Майорова» [1, с. 30].*

Жорстокість і непримиренність сутички відтворено за допомогою епітетів: «страшна стрілянина», «кривавий танець». Жаль за героями, які віддали своє життя за українську державність, передається крізь призму звукових образів («затужили сова і діброва»). Народ наголошує, що навіть природа засвідчує справедливість боротьби проти поневолення. Сам факт загибелі повстанців у випадку, коли переважали сили ворога, підкреслює їхній героїзм. На цьому акцентовано в такому епізоді:

*Їх окружили на узліссі –
Москаль кричав: «Бандіто, здайсь!»,
А він стиснув в руці мавзера,
«Медвідь» гранату розряджав.
І впала «Зена» край дороги*

*Із криком: «Слава! Не здавайсь!».
І впав «Медвідь», а «Лопатинський»
На Львів, на Львів все пробуравсь
[3, с. 79].*

Фольклорна традиція, з одного боку, влучно наголошує на агресивності та викривленій свідомості поневолювачів, які називають «бандитами» оборонців рідної землі, а з другого, – акцентує на діях повстанців, які помирили без вагань, із закликком на устах до боротьби. Відтворена в пісні поведінка персонажів надає трагічній події виразного героїчного звучання.

Виявом відваги та цілковитої присвяти справі національного визволення були свідомі самогубства повстанців. Про одну з таких подій, що відбулася на Яворівщині, розповідає очевидець Микола Кунанець: «“Оксана” загинула найскорше, сама застрілилася. Її там десь окружили, і вона з пістолета випустила в себе кулю» [17, с. 54]. Тому народна традиція не могла залишити поза увагою мужність героїв, що й відобразилося в мотиві «підпільники чинять самопожертви, щоб не потрапити до рук ворога»:

*Наш «Дуб» сотник був завзятий,
Ворогам не дався,
Взяв гранату в праву руку
І сам підірвався [15, с. 187].*

Про загибель підпільника «Мухи» оповідає поетична новина, яку ми зафіксували в с. Кам'янка на Сколівщині:

*На Покрову за ним гнали, його окружили
Та хотіли живим взяти, засідку зробили.
Стрілив собі в головочку – кровця
зашуміла,
От загинув стрілець «Муха» – слава
полетіла [15, с. 187].*

Повстанці не боялися померти в бою. Значно страшніше було потрапити до рук ворога і внаслідок жорстоких тортур видати інших членів підпілля. Тому випадки самознищення траплялися досить часто. Вони не тільки демонстрували патріотизм і вірність переконанням, але й викликали захоплення навіть у ворога («От красивий був “бандера”, не хотів ся здати» [15, с. 187], «Стодолу розрубали, Петро був неживий, кати всі закричали: “Завзятий молодий!”» [14, с. 149]).

Мотиви «підпільники чинять самогубство, щоб не потрапити до рук ворога» та «застосовуючи тортури, вороги вибивають інформацію про членів підпілля» пов'язані причинно-наслідковим зв'язком. Останній реалістично змальовує засоби, якими послуговувалися «визволителі» для того, щоб здобути потрібні відомості:

*Кати били в голі п'яти
І волос крутили,
На колінах на палицю
Клякати веліли.
– Розкажи про все, «бандеро»,
Де всі твої друзі?
Де є «Орлик», де «Загірний»,
Де «Богдан» та «Ігор»?
Катували три неділі,
Я їм не признався,
Бо я в Бунові родився
І друзям поклявся [15, с. 187].*

Страшні потрясіння, викликані цими звірствами, стали психологічним підґрунтям для створення відповідних пісень-хронік. «Опуклий» реалізм – риса, яка домінує в поетичних новинах ХХ ст. Як підтверджують історичні джерела та оповіді свідків цих подій, знущання окупантів над українцями не перебільшені. Так, Є. Луньо в першому томі видання «Яворіщина у повстанській боротьбі» подає розповідь очевидця Олени Лабай: «Тільки москалі прийшли, десь зразу в весні зробили облаву по лісі за Наконечним Другим. Там їм вдалося схопити випадково партизана з Наконечного Другого – Дмитра Духнича... І там десь в лісі його страшенно мучили, дерли з него живцем шкіру, здається, що викололи очі, хотіли від него дізнатися, де ховаються партизани, але він їм так нічого і не сказав. Москалі його замордували і там на полі залишили. Дмитро був такий понівечений, що рідна мама не могла його впізнати» [17, с. 89]. Подібну інформацію подає Г. Дем'ян у праці «Гуцульщина у визвольній боротьбі ОУН і УПА»: «Емгебісти застосовували до “Гая” звірячі тортури, вимагаючи інформації про те, хто з гуцулів допомагає українським повстанцям. Російські кати пекли його гарячим залізом, жорстоко били в найболючіші місця, намагалися зламати морально, але “Гай” відповів: “Я вам нічого не скажу. Я вам не маю що сказати. Я тільки можу ска-

зати своєму другові, а не ворогові. Свого народу не зраджу”. Скатований до невпізнання молодий гуцул-герой помер від тортур» [2, с. 41]. Саме тому народ називає «визволителів» не просто «ворогами», «вороженьками», а «катами» («кати били в голі п'яти», «ой не скажу, люті кати»), чим засвідчує свою ненависть до поневолювачів («люди, як ввиділи на санях повстанців, до катів дістали ще більшу ненависть») [2, с. 41].

Один з головних мотивів новин аналізованої тематики – «зрадник стає причиною загибелі підпільників». Він передається у формі повідомлення:

*Був між ними зрадник – Мотика
називався,
Смерти він боявся, все ляхам
признавсь (а) [11, с. 243].*

В іншому творі – «Коновалець гине в місті Роттердамі внаслідок підступної зради»:

*Ой став рано Коновалець, став думку
думати:
«Треба піти до кав'ярні децю поснідати».
Ой прийшов він до кав'ярні та й думку
думає,
Аж тут раптом до кав'ярні посланець
вбігає.
Дав він йому дві пачечки, дві маленькі
скриньки,
І сказав не відкривати, аж за дві
годинки.
В тій коробці була зрада, там була
граната,
Що убила Коновальця, як рідного
брата [15, с. 188].*

Картина, у якій змальовується трагічна загибель героя унаслідок зради, типова як для українського, так і світового епосу. Відповідно до його канонів персонаж, наділений надзвичайними моральними, фізичними якостями, народний оборонець від насильства й несправедливості ніколи не помирав у чесному бою чи звичайною смертю. Його, як правило, знищували підступом (грецький герой Ахіл, старозавітній Самсон, опришок Довбуш). Хронікальний мотив також перегукується з біблійним – зрадою Христа Юдою [16, с. 434], який отримує тридцять срібняків (посаду) або вчиняє самогубство:

*А ти, Моти́ко, ти, підлий лайда́ко,
Запро́дав ти хло́пців, ля́ська соба́ко!
А за тую́ зраду́ доста́неш поса́ду,
Але не ті́шся: іди́ та пові́шся!*

[5, с. 199–200].

Необхідно зауважити, що народна традиція фіксує не тільки славні, героїчні події національно-визвольного руху, але й подає інформацію про ганебні вчинки людей, що їх рішуче засудив народ. Для цього використовується прийом контрасту, згідно з яким героїчній загибелі українських патріотів протиставляється зрада. На вістрі цього морального конфлікту прослідковується безкомпромісність в оцінці морально-етичних якостей людини. Національна справа вважалася значно важливішою за життя окремих осіб, а запроданство, навіть якщо воно відбулося під загрозою смерті, рішуче засуджувалося.

Під час дослідження з'ясувалося, що серед повстанської пісенності наявні фольклоризовані зразки, авторство яких встановлено. Так, відомо, що пісню-хроніку про загибель Володимира Тимчія-«Лопатинського» склав Іван Климів-«Легенда», який чи не єдиний добре знав обставини загибелі героя. Про географію поширення варіантів свідчить джерельний матеріал з Надсяння, Опілля, Західного Поділля, Бойківщини, Гуцульщини. Г. Дем'ян зауважує, що «Лопатинський» належав до тих найвизначніших лідерів ОУН, які виважено, послідовно і наполегливо готували Організацію і все населення до масової повстанської збройної боротьби, був переконаним і стійким однодумцем Степана Бандери» [5, с. 218]. Хоча поряд із псевдо «Лопатинський» згадуються й інші відомі постаті – Микита Опришок – «Медвідь», Зеновія Левицька – «Зеня», Теодор Оленчак – «Васильків», однак, зважаючи на непересічну роль Володимира Тимчія у діяльності ОУН, народна традиція акцентує саме на його постаті. У мотиві «Степан Бандера вболіває за вдалу переправу «Лопатинського» в Україну» повідомляється про небезпечну мандрівку героя до краю:

*Там далеко на чужині сидить Бандера
при столі,*

*Він думу думає важку, чи
«Лопатинський» вже в краю
[15, с. 189].*

Про важливість цієї місії свідчить образ Провідника ОУН Степана Бандери, який був беззаперечним авторитетом у повстанському середовищі. Він типологічно близький до образу батька, доброго керівника, який вболіває за свій народ. Мету подорожі героя конкретизує мотив «Лопатинський» потрапляє до рук чекістів» («Як «Лопатинський» з-за кордону у рідний край, у Львів вертав, і ніс він думи про повстання, тоді чекістам в руки впав») [5, с. 218]. Цей сюжетний елемент – один з яскравих прикладів переломлення реальних історичних подій крізь призму народної традиції. Він без зайвого орнаментування зафіксував стратегічні плани ОУН, яка впродовж 1940–1941 років готувала план народного повстання проти загарбників. Володимир Тимчій безпосередньо керував цією роботою, але коли він повертався з товаришами до Галичини, загинув у бою з прикордонниками [9, с. 1130–1136].

Як засвідчують пісні-хроніки досліджуваного тематичного циклу, активну участь у відстоюванні прав української нації брали жінки. Вони були зв'язковими, постачали у повстанські загони провіант, доглядали за пораненими. Їхні образи проникнуті героїчним пафосом, який умотивований патріотизмом та вірою в утвердження державності. Про це свідчить хроніка про загибель у нерівному бою Степанії Вітрук-«Мирославни» та інших повстанців (зафіксував Г. Дем'ян на Сколівщині). Мотив пісні відображає мужню поведінку жінки під час бою:

*«Мирославна» горда в бою виступала,
З кулемета катів вона убивала [3, с. 3].*

Жінку-воїна в українському ліро-епосі зображено різнопланово. У повстанських баладах її змальовано в побутовому ключі. Тут героїня вступає до повстанського війська через кохання до хлопця, який загинув у боротьбі за Україну («І порою зимою дівча стало у ряд, смерть коханого милого відпокутує кат» [12, с. 204]). Відтак у пісні-хроніці народний геній характеризує її за допомогою епітета «горда», що засвідчує героїчну поведінку дівчини, яка дала гідну відсіч ворогові.

Пісні-хроніки повстанської тематики відтворюють не тільки нелюдське ставлення до полонених підпільників, але й

знуцання, яких зазнавали загиблі. Так, у с. Корчин на Сколівщині після смерті повстанців у нерівному бою «емгебисти не дали спокою тілам полеглих. Спочатку забрали їх у село, повиставляли під будинком сільради і зганяли людей упізнавати, а відтак завезли до Сколього у двір МГБ. Одяг познімали. По кількох днях трупи викинули за місто на Альтану. Навіть не закопували, а кинули просто на землю, щоб звірі та ворони розтягували, при цьому стерегли, аби хто не забрав і не поховав вояків УПА за християнським звичаєм» [3, с. 3]. Зображення таких картин у творах цього пісенного пласту зумовлено намаганням народної традиції відтворити «вірну правду», про що свідчить мотив «убитих повстанців виставляють на показ для впізнання», який ми записали на початку ХХІ ст. на Сколівщині:

*Одних – німці забирали, других – на
фронт брали,
А молодих у криївках гранати порвали.
Гранати порвали, в селі поскладали,
Дітей з школи виводили, щоби пізнавали.
– Пізнавайте, признавайтесь, буде вам
відплата.
А ми, малі школярки, плечі постискали,
Та за тими побитими тяжко сумували
[15, с. 189].*

Цей та подібні факти відображено в піснях-хроніках, зафіксованих у різних місцевостях, зокрема в с. Дзвинячі Богородчанського району на Івано-Франківщині:

*А москаль проклятий до бунькру влізає,
Неживих повстанців з бунькру витягає.
З бунькру витягають, на сани
складають,
Перед гарнізоном фіри зупиняють.
Фіри встановили і людей ловили,
Щоби пізнавали, кого вони вбили
[5, с. 291].*

Виникнення цих зразків зумовлене важким емоційним потрясінням, якого зазнали українці внаслідок таких демонстрацій, що часто відбувалися з метою залякування («Пізнавайте, признавайтесь, буде вам відплата») та виявлення людей, пов'язаних з підпіллям. Саме психологічний чинник, домінування якого підтверджує епітет «тяжкий сум», спричинився до їхньої появи.

Цілковитим новаторським у ліро-епосі ХХ ст. є епізод поховання повстанців. Він

виник, як зазначає Г. Дем'ян, у контексті «благородного культу могил» [5, с. 307], що поширився ще із часів Першої світової війни. Однак, на відміну від пісень національно-визвольної тематики, у яких могили героїв є символом нескореності, хронікальний мотив подає їх під іншим кутом зору. У ньому відтворено брутальне нищення повстанських поховань з метою ліквідації незаперечних свідчень жертвної боротьби українців за волю. Поетична новина віддзеркалює страх ворога перед пролитою кров'ю, адже, як зазначав Симон Петлюра: «Я не знаю більш тривкого цементу, що зв'яже розпорошені сили нації, як кров, пролита нею для своєї національної ідеї. Я не знаю нічого сильнішого, нічого більш творчого для постання легенди і традиції – цих ірраціональних елементів будування держав – як знову ж таки кров, але кров пролита свідомо...» [10, с. 410]).

Зазначений епізод відомий у двох варіантах: «ворог закопує тіла повстанців, щоб ніхто не знав про місце поховання героїв» та «народ таємно ховає повстанців, щоб не дізнався ворог». Перший з них зафіксував Г. Дем'ян на Івано-Франківщині:

*Забрали повстанців та й скрутили
тросом,
У темную нічку закопали в фосу.
Боялися слави «Марка Боєслава»,
Тому так ховали, вби люди не знали
[5, с. 306].*

Про те, що енкаведисти вдавалися до розкопування могил з метою знеславлення полеглих, засвідчує варіант зі Сколівщини:

*Тихесенько поховали в селі, а не в гаю,
Щоби рідні пам'ятали, де він спочиває,
Коло церкви поховали і хреста покладали,
Коби ж ворог не дізнався, щоб
не розкопали [15, с. 190].*

Варто зауважити, що, на відміну від балад, які змальовують незвичайні події узагальнено, пісні-хроніки локалізовані, зокрема, часто вказуються місця поховань героїв. Так, у коментарях до пісні про загибель вояків УПА «Мухи» та «Гонти» виконавиця Марія Пучкевич (сестра одного із загиблих) зазначила, що «хлопці поховані коло церкви» у с. Кам'янка. У цьому випадку інформація, зафіксова-

на в пісні, збігається зі свідченнями респондентки. Справді, неподалік від храму розташовані дві могили повстанців-односельчан, що є «свідками» подій, відображених у фольклорному творі.

Отже, національно-визвольна боротьба українського народу ХХ ст. залишила свій відбиток в українських піснях-хроніках. Ці твори увібрали в себе як традиційні, так і специфічні, характерні для того часу риси. У статті наголошено на новаторському ідейно-тематичному наповненні цього фольклорного фонду, адже в ньому відображено процес становлення та утвердження державної незалежності. Виявлено, що досліджуваний фольклорний пласт зафіксував конкретні історичні події як локального значення, так і ті, що мали значний резонанс у суспільному житті. Вони вносять принципово нове звучання в семантику базових мотивів. У них домінує виразний політичний струмінь, що пронизує поетичні оповіді про трагічні долі героїв, які зазнали переслідувань, були ув'язнені, закатовані тощо. У ході дослідження пісень-хронік зазначеної тематики акцентовано на мотивах свідомої самопожертви як найвищої міри відданості своєму народові, що притаманні саме цьому фольклорному матеріалу. Натомість зауважено, що епізоди, у яких зображено загибель героїв у бою через нерівність сил чи зраду, характерні для українського та світового фольклору. Образ національного героя також набуває своєрідного забарвлення. Він, як правило, ідентифікується як патріот, покликаний відстоювати національні інтереси. Його героїзм визначається мірою відданості та свідомої самопожертви заради справи визволення свого народу й утвердження у власній державності. Реалії, притаманні національно-визвольним змаганням, відтворено за допомогою характерних для пісенності воєнної тематики поетичних засобів. Вони вказують на генетичну пов'язаність цих творів з козацькими піснями та думами.

Література

1. *Близнюк В.* Ми рвали кайдани / В. Близнюк. – Косів : Писаний Камінь, 2000. – 86 с.
2. *Дем'ян Г.* Гуцульщина у визвольній боротьбі ОУН і УПА: Нариси історії та фольклористики (ч. 4) / Г. Дем'ян // *Визвольний шлях*. – 2000. – Кн. 6 (627). – С. 41.
3. *Дем'ян Г.* Степанія Вітрук-«Миротлава» / Г. Дем'ян // *Шлях перемоги*. – 1993. – 25 вересня. – Чис. 39 (2059). – С. 3.
4. *Дем'ян Г.* Тюремні політичні пісні українців / Г. Дем'ян // *ЗНТШ*. – Л., 2001. – Т. 242 : Праці Секції етнографії і фольклористики. – С. 365–414.
5. *Дем'ян Г.* Українські повстанські пісні 1940–2000 років : історико-фольклористичне дослідження / Г. Дем'ян. – К. : Українська видавнича спілка ; Л. : Галицька видавнича спілка, 2003. – 582 с. – (Препринт. – Ін-т народознавства НАН України).
6. *Луцько Є.* Поетизація і героїзація Євгена Коновальця у народних піснях / Є. Луцько // *Український визвольний рух : наук. зб.* – Л., 2006. – № 8. – С. 130–152.
7. *Луцько Є.* Яворівщина про Степана Бандеру. Провідник ОУН у пісенному фольклорі / Є. Луцько // *Народознавчі зошити*. – 1999. – № 1. – С. 32.
8. *Мельник Г.* Сл. п. Ольга Гасин / Г. Мельник // *Квітучі береги*. – 1986. – Чис. 21. – С. 41–43.
9. *Мороз В.* Володимир Тимчій-«Лопатинський» / В. Мороз // *Визвольний шлях*. – 1998. – Кн. 9 (606). – С. 1130–1136.
10. *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К. : Український письменник, 1993. – 413 с.
11. *Народна пісенність підльвівської Звенигородщини : [збірник] / збрала і упорядкув. О. Харчишин.* – Л. : Інститут народознавства НАН України, 2005. – 352 с.
12. *Пісні УПА / зібрав і зредагував З. Лавришин // Літопис Української Повстанської Армії.* – Торонто : Літопис УПА, 1996 ; Л. : Спільне українсько-канадське підприємство «Літопис УПА», 1997. – Т. 25. – 554 с.
13. *Правдюк О.* Українські повстанські пісні / О. Правдюк // *Народна творчість та етнографія*. – 1992. – № 2. – С. 12–21.
14. *Сокіл Г.* Повстанські пісні – героїчний літопис українського народу / Г. Сокіл // *Воля і Батьківщина*. – 2004. – № 2–3. – С. 146–152.
15. *Чікало О.* Історичні пісні-хроніки ХХ століття : традиційність сюжетики та інноваційність ідейно-тематичного змісту / О. Чікало // *Народознавчі зошити*. – 2009. – № 1–2. – С. 184–191.
16. *Шимків П.* Християнські образи у повстанських і табірних піснях / П. Шимків // *Тернопіль'95 : регіональний річник*. – Т. : Збруч, 1995. – С. 432–435.
17. *Яворівщина у повстанській боротьбі: Розповіді учасників та очевидців / записав і упорядкув. Є. Луцько.* – Л. : Літопис, 2005. – Т. 1 : Наконечне Перше. Наконечне Друге. – 576 с.